

klasá, u marksovom shvatanju istorije antike i modernog doba

džefri d' sen krua

PROBLEM KLASI I KLASNE SVESTI

Nadam se da mi neće biti zamereno ako se najpre upustim u obnavljanje nekih ličnih uspomena, u suštini veoma značajnih za predmet ovog predavanja (naime, prirodu klase u koncepciji istorije Karla Marska), s obzirom da objašnjavaju važan deo procesa intelektualnog razvoja u kojem sam došao na sadašnju poziciju.

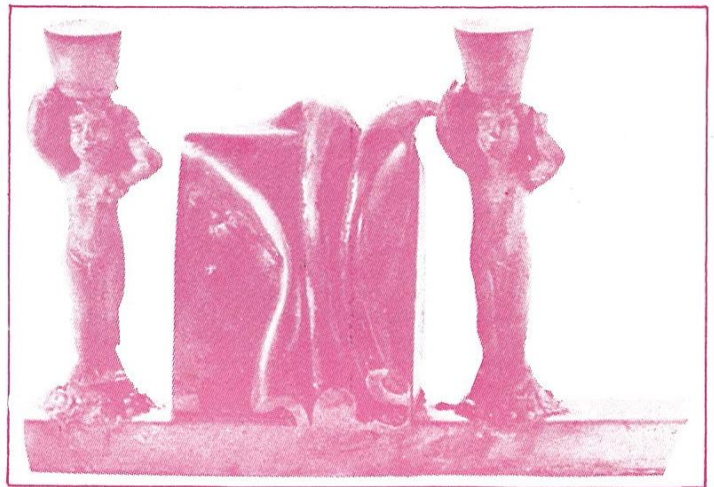
Nisam, zapravo, ništa znao o Marks-u sve do sredine tridesetih godina, kada sam već zašao u pozne dvadesete godine svog života. U skladu sa temeljnim 'desnim' vaspitanjem koje sam dobio, osposobio sam se za pravozastupnika i radio za jednu vestminstersku firmu, a – pod uticajem uspona fašizma – upravo sam počeo da se interesujem za radnički pokret. Čak, i u to vreme, mada sam bio duboko impresioniran marksističkom interpretacijom istorije, u meri u kojoj sam o njoj ma šta otkrio, (znao sam, zaista, jako malo), ideje su mi ostajale konfuzne. Posebno, uprkos izrazitoj sklonosti da u principu prihvatim marksističke ideje o klasi i klasnoj borbi, koje su snažno uticale na mene čim sam ih spoznao, postojale su teškoće, i u tom domenu, sa kojima tada nisam bio u stanju da uspešno izađem na kraj. Već sam počeo sebe da smatram marksistom (mada mislim da bi znatno tačnije bilo 'da sam počeo da se osećam marksistom'); međutim, još sam uvek bio nedovoljno pripremljen da se upustim u kontroverzu. Na primer, nisam još bio u stanju da sa zadovoljavajućim uspehom argumentovano reagujem osim osećanjem da je nečasno govoriti o 'radničkoj klasi' na način na koji su to činili mnogi na levljici, i u to doba kao i danas, da je ona jedinstven organizam, koji politički koordinirano deluje, vođen zajedničkim ciljem i stvarno poseduje 'klasnu svest'. Sećam se da me je jedan prijatelj, inače aktivan u Komunističkoj partiji, prekorio što ne verujem u 'revolucionarnu svest proletarijata'. Sumnjam da bih tada bio toliko samopuzdan da odgovorim (kao što sam sada) da je izvesno da proletarijat poseduje *potencijalnu* 'revolucionarnu svest', koju događaji jednog dana mogu učiniti aktuelnom; ali pamtim osećaj, koji sam već u to vreme imao, da je govor o 'revolucionarnoj svesti', kao o *već aktuelnoj* kod britanske radničke klase, samoobmana. Nadasve, nisam tada imao odgovor za prijatelje, ne – marksiste, koji su mi ukazivali – *ispravno* – da su Marksovom shvatanju klasi i klasni konflikt temelji, te su od tog stava nastavljali dalje, insistirajući – ipak u ovoj tački, kako *sada* shvatam, *pogrešno* – da to sobom *nužno* povlači da klasa treba da ima svest o zajedničkom identitetu, *klasnu svest*, i da treba redovno da učestvuje u opštoj političkoj delatnosti. Potom su, trijumfalno ukazivali na činjenicu (jer je to činjenica) da u najvećem broju zemalja, širom sveta, u novije vreme, ove dve karakteristike nisu, u dovoljnoj meri, izražene – pogotovu ne kod radničke klase, u najrazvijenijim zemljama, i naročito ne u jednoj, gde je kapitalizam najpotpunije razvijen: Sjedinjenim Državama, gde se politika u glavnom ne sprovodi u saglasnosti sa klasnim svrstavanjima ili u klasnim kategorijama. Iz ovoga su, moji prijatelji ne – marksisti, izvlačili zaključak (kao što mnogi naravno i danas još uvek čine) da upravo koncept klase, a osobito marksistička teorija o značaju klasnog konflikta (klasne borbe), ima zanemarljivu ili nikakvu heurističku i eksplanatornu vrednost te nas ne osposobljava da razumemo savremeni svet, i da je, zbog toga, marksistička analiza modernog društva promašaj.

Nadam se da sam uspeo da predočim činjenicu da celokupna argumentacija koju sam upravo opisivao počiva na izvesnim *pretpostavkama* (koje danas smatram lažnim): naime, da moramo posmatrati i klasnu svest i *pravilno političko delovanje* kao nužna obeležja klase i klasnog konflikta, što onda za posedicu ima zaključak da marksistička klasna analiza ne može biti primenjena kada ove karakteristike nisu ispoljene. Danas, u slučaju da ne odbacimo ove netačne pretpostavke, biće nam još teže da raspravljamo o tvrdnjama koje sam ocrtao, jer činjenica jeste da je na opštim izbo-

rima, u junu 1983, samo neznatna manjina britanske radničke klase, koja je izašla na izbore, glasala za Laburiste, dok je gotovo trećina ili čak i više, zavisno od usvojene definicije radničke klase, glasala za Konzervativnu partiju, predvođenu ženom duboko reacionarnih shvatanja, potpuno protivstavljenu njihovim interesima. Sada nam, daleko upornije, nego ikada ranije, ljudi sa desnim pogledima (zar ne?) spočitavaju da marksistička klasna analiza društva postaje sve više neodgovarajuća.

Danas, mi je jasno kako treba da se nosim sa tvrdnjama koje sam istakao; ali tridesetih godina nisam shvatao da počivaju na pogrešnim pretpostavkama i (kao što ću objasniti), tek kada sam postao istoričar, koji proučava stari vek, otkrio sam način kojim se ove pretpostavke mogu odlučno pobiti...

Zaista, tačno je da marksistički pristup može podariti istraživanju istorije stepen takvog razumevanja i opčinjavanja, koji je, za mene, drugačije nedostižan. Ali muka sa istorijom je u tome što se ona pretežno bavi surovim činjenicama, a one, u slučaju da se mogu otkriti, poseduju užasno svojstvo, da se osvete praktičaru koji ih pretvara u ono što one nisu. Poznati su mi mnogi samozvani istoričari kojima je stvaralo neprijatnosti stanovište da istorija proučava činjenice te su, čak, pokušavali da ga odbace – nema potrebe da ponavljam njihove argumente, koje su neki među vama, već, prečesto slušali. Sam ću ponoviti izvrsnu primedbu (koju sam naveo u svojoj knjizi *Klasna borba*) Arthura Darbya Nocka, vodećeg znalca helenističke i rimske religije, koji je prešao iz Cambridgea u Engleskoj u Cambridge, u Massashusettsu, a napisao je: »Činjenica

je sveta stvar, i njen život ne bi nikako trebalo položiti na oltar generalizacije.«¹ Za celokupnu istoriju *starog veka* postoji daleko manji broj raspoloživih činjenica, koje su pouzdane od onoga za novije doba. Upravo me to navodi da razmišljam o poznatoj maksimi, formuliranoj povodom sasvim druge discipline, za koju bih često želeo da se može uliti duboko u glave istoričarima antike: »Ako se o nečemu ne može govoriti, onda se o njemu mora ćutati.«² Da se ovaj princip redovno primenjuje na polju drevne istorije, posebno rane grčke istorije, onda bi znatan deo poplave spekulativnog materijala, koji se izliva iz štamparija evropskih i nekih drugih zemalja, transatlantskih i onih na suprotnoj hemisferi, brzo presušio.

Proučavajući izvore za grčku i rimsku istoriju, ubrzo sam otkrio da je marksistički pravac, uprkos tome što je doneo nove uvide, izgleda nabasao upravo na istovetne teškoće, za koje sam, već, pominjao da su mi zadavale brige u odnosu na savremeni svet, ali bez, i malo, sumnje u bitno akutnijem obliku. Razlog, zbog kojeg se situacija u pogledu antike čini gorom, je što su Marx i Engels uvek smatrali robove klasom;³ no, od svih onih grupa u istoriji za koje izgleda da imaju pravo da budu posmatrane kao klase u Marksovom smislu, upravo grčkim i rimskim robovima najupadljivije nedostaju svojstva, koja sam bio naveden da vidim, a to sam objasnio, kao suštinske sastojke klase: naime, klasna svest i zajedničko političko delovanje. U znatno većoj meri od, na primer, crnog roblja severne, centralne i južne Amerike i Kariba, grčko ili rimsko robovsko domaćinstvo je bilo često, potpuno smišljeno, sačinjeno od robova veoma različitih narodnosti i jezika. (Dobavljanje robova različitog etničkog i jezičkog porekla zahtevao je, od robovlasnika, čitav niz grčkih i rimskih pisaca, koje sam naveo u mojoj knjizi *Klasna borba*.) Heterogeni karakter takvog skupa robova trebalo je da im oteža čak i da međusobno komuniciraju drugačije do jezikom svojih gospodara, što je, naravno, trebalo da znatno osujećuje njihovu pobunu, pa i otpor. Ne iznenađuje nalaz da su etničke i kulturne razlike igrale najznačajniju ulogu u podstrekavanju nejedinstva u malom broju velikih pobuna robova, u Italiji i na Siciliji, zgusnutih na nekoliko generacija u poznoj rimskoj Republici, od 130-tih do 70-tih godina pre nove ere⁴ – a koje, uzgred, nisu nikada

zahvatile više od malenog dela ukupne populacije robova, rimskog sveta, tog razdoblja. Stoga, šta su stvarno Marks i Engels mislili kada su govorili, u *Komunističkom Manifestu* i u drugim radovima, da su u *klasne borbe* uključeni i antički robovi?

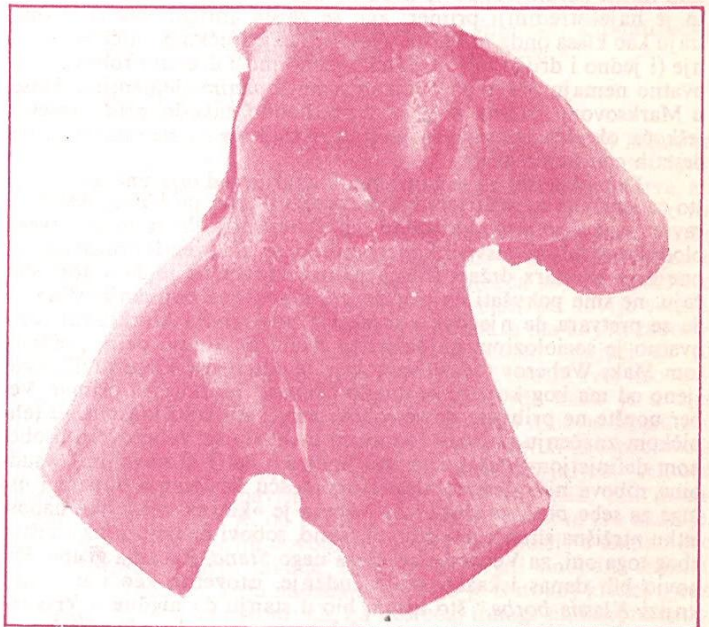
Izvesno je da će svako ko smatra pogrešno, da klasna svest i/ili zajedničko političko delovanje predstavljaju, uistinu, *nužne* oznake klasnosti (kao što i nadalje mnogi čine) zapasti u bezizlazu situaciju, ako prihvati stav da su robovi klasa. Mislim da je možda upravo to pravi uzrok zbog kojeg, gotovo svi današnji istoričari starog veka, sa Kontinenta, čije sam radove čitao, uključujući i samozvane marksiste, shvativši da tu postoji dilema, biraju pogrešan put tako što beže od nje i tvrde da robovi ne mogu biti smatrani klasom.⁷ (Upotrebljavam izraz samozvani (bilo kao »soi-disant« ili »self-styled« marksisti, zato što mi se čini da svako ko dobija da posmatra robove kao klasu, zbog razloga koje ću ubrzo navesti, poriče temeljni princip Marksovog učenja). Uvek me je obespekojavao način pisanja koji sam upravo opisivao; ali sam tek – poslednjih godina uspeo da shvatim zbog čega je pogrešan. Voleo bih da mogu da mislim kako sam stvarno od samog početka sumnjao da ako čovek, tako bezmerne intelektualne snage, kakav je bio Marks, piše o fobovima oduvek kao o klasi, uprkos ozbiljnim teškoćama koje to izgleda stvara, onda mora da je *drugačije poimao klasu* nego njegovi savremeni komentatori. Ali kakav je bio taj pojam? Kao što je svima poznato, Marks nikada, nije pružio definiciju klase. Pri samom kraju III toma *Kapitala*, gde se rad prekida, skoro da je učinio... mada ne baš sasvim: ne da odredi klasu kao opšti koncept, nego, da da definiciju »tri velike društvene klase«, *Posebne klase svog vremena*.⁸

PRIMARNOST EKSPLOATACIJE

Ne smem više da odlazem da tačno objasnim šta mislim da je Marks *prvenstveno* podrazumevao pod »klasom«: konceptom koji je po meni apsolutno temeljan u njegovom mišljenju, i koji lično, u celosti usvajam. Smatram da je čitav kompleks mišljenja, čije je jezgro upravo klasa, najkorisniji i najuspešniji doprinos, do sada učinjen za analizu ljudskog društva koje se uzdiglo iznad najprimitivnijeg nivoa. Sada iznosim »šta Marks *primarno* podrazumeva pod »klasom« – jer je moguće pokazati da je *od slučaja do slučaja*, upotrebljavao izraz u posve *različitom* smislu (*užem* smislu) od onoga koji izdvajam kao temeljan. Želeo bih da smatram da je najznačajniji doprinos koji sam dao u teorijskom odeljku moje knjige Klasna borba, osvetljavanje ovog osnovnog značenja klase, kod Marksa⁹, i njegovo izdvajanje od drugih značenja u kojima se pojam javlja, tamo gde je Marks dopustio da kontekst diktira suženo značenje reči u odnosu na ono koje ispravno nosi. Koliko mi je poznato, niko, do sada, nije dovoljno istakao da, među brojnim različitim upotrebama, postoji zapravo samo jedno jedino koje je primarno: klasa je (rečeno najsuštastvenije moguće, mada, verovatno, znatno siromašnije nego u mojoj knjizi) *odnos eksploatacije*; dok su sva ostala značenja, u kojima Marks upotrebljava reč, sekundarna, i prema njima se mora odnositi kao prema aberacijama, izuzev ako im nije dat poseban užu smisao koji je Marks, namerno, isticao, u raznim prilikama, što kontekst zaista često, nepogrešivo otkriva. Koliko sam upoznat, moja knjiga je prvi do sada štampan rad koji *istovremeno* i iznosi ovu teoriju u potpunosti i do tančina je primenjuje na veoma dugo istorijsko razdoblje – na nekih trinaest ili četrnaest stotina godina, od arhajskog perioda grčke istorije sve do arapskih osvajanja najvećeg dela Istoka (»grčkog« dela) rimske imperije: odnosno, od osmog veka pre n.e. sve do 640-tih godina nove ere. Gde je očigledna dilema bila uzrokovana Marksovom nekonzistentnom upotrebom klasne terminologije (posebno u odnosu na klasni konflikt, klasnu borbu, *Klassenkampf*), mnogi savremeni samozvani marksisti su stavili tačku i dovršili svoj posao, kao što sam malopre rekao, krećući pogrešnim putem i odbacujući temeljni deo Marksove teorije. Moja pozicija me nije nikada obavezivala da uradim ma šta slično. Naravno, ne smemo nikada slepo slediti Marksa; i ne smemo nikada da oklevamo da ga ispravimo kada donosi pogrešne ili neprimerne zaključke, što je činio tu i tamo, obično usled nedovoljnog znanja istorijske građe, koja, ponekada, nije ni bila raspoloživa, u njegovo doba. Ali, neomarksizam ili pseudo-marksizam, koji ima tako mnogo pristaša u savremenom svetu, često proističe jednostavno iz pogrešnog razumevanja onoga što je Marx uistinu tvrdio, kao što sam, nadam se, danas pokazao na primeru značenja »klase«.

Dao bih više materije mojoj izuzetno kratkoj definiciji – klasa je (kao što sam tvrdio u drugom odeljku, druge glave moje knjige)¹⁰ kolektivni društveni izraz činjenice postojanja eksploatacije, način na koji je eksploatacija otelotvorena u društvenoj strukturi. (Pod »eksploatacijom«, naravno, podrazumevam prisvajanje dela proizvoda rada drugih: u društvu robne proizvodnje to je prisvajanje onoga što Marks naziva »viškom vrednosti«.) Klasa je, suštinski, *odnos* – upravo kao *kapital*, drugi među Marksovim osnovnim konceptima, posebno opisan, na nekih desetak mesta, kako sam zapazio, kao »odnos«, »društveni odnos proizvodnje«, i tako dalje.¹¹ A klasa je (*pojedinačna* klasa) grupa ljudi u zajednici, koji

se raspoznaje prema svojoj poziciji, u celini sistema društvene proizvodnje, određenoj pre svega u skladu sa sopstvenim odnosom prema (prevashodno u pogledu mogućeg stepena *kontrole*) uslovima proizvodnje (to jest, sredstvima proizvodnje i proizvodnom radu) i drugim klasama. Pojedinci koji konstituišu datu klasu mogu ali ne moraju biti, u potpunosti, svesni svoje vlastite pripadnosti i zajedničkih interesa kao klase, i mogu ali ne moraju da osećaju antagonizam prema pripadnicima drugih klasa kao takvima. Klasni konflikt (klasna borba, *Klassenkampf*) jeste suštinski, osnovni odnos među klasama, koji uključuje *eksploataciju* i suprotstavljanje njoj, ali ne *nužno* ni klasnu svest niti jedinstveno kolektivno delovanje, političko ili ma kakvo drugo, mada je verovatno da će se ova svojstva nadovezati kada klasa dostigne izvesni stepen razvoja i postane, kako ju je Marks, jednom (koristeći hegelijanski idiom), nazvao »klasa za sebe«.¹² Robovi Robovi u drevno doba (a i kasnije) se izvanredno uklapaju u ovu šemu. Ne samo da su Marks i Engels više puta ukazivali na robove u antici kao klasu; na čitavom nizu mesta¹³ antičkom robu pripisivan je upravo istovetan položaj onome koji poseduje slobodni najamni radnik u kapitalizmu i kmet u srednjem veku – što je proleter za kapitalistu, a kmet za feudalnog gospodara, to je rob za robovlasnika. U svakom od ovih slučajeva odnos je osposobljeni *klasni* odnos, koji uključuje klasni konflikt, čija je suština eksploatacija, *prisvajanje viška od neposrednog proizvođača*: proletera, kmeta ili roba. To je bit klase. Istina, u tri svoja rana rada, napisana tokom četrdesetih godina devetnaestog veka, Marks i Engels su počinili ono što sam u mojoj knjizi

označio »neznatnom metodološkom i konceptualnom pogreškom«,¹⁴ pišući o klasnoj borbi, ne kao što je trebalo da učine, između robova i robovlasnika, već, između robova i slobodnih ljudi, ili građana. Jasno je da je u pitanju greška, jer većina slobodnih ljudi, pa čak i građana, nije uopšte posedovala robove; te je naravno, razlika između roba i slobodnog čoveka ili građana, ma koliko bila bitna, razlika, ne na osnovu klasne pripadnosti nego, na prosto, statusna ili »staleška«. Na svu sreću, Marks i Engels nisu, posle 1848. ponovljali prethodnu pogrešku, koliko sam upoznat – ako je ikome poznat kasniji slučaj, bio bih veoma zahvalan da o njemu dobijem tačan podatak.

Ova teorijska pozicija, do koje sam dospao sedamdesetih godina, rešava sve ranije pomenute probleme. Ona uklanja sve poteškoće pri posmatranju robova kao klase. Ona je i iznenađujuće korisna za analizu savremenog sveta. Njena primenljivost na tačrovsku Britaniju je više nego očita. Činjenica, da je britanska radnička klasa veoma daleko od toga da postigne uniformu samo-svest ili političko jedinstvo, postaje nevažna. Bitno je da je vlada prevashodno na strani posedničkih klasa, i da se upinje – do one mere u kojoj može da ostvari svoje ciljeve, a da ne otera sebe sa vlasti na sledećim izborima – da održi profite koji prvenstveno odlaze vlasničkim klasama i da snizi najamnine radnika, kojima se neprekidno ponavlja – ako ispoljite »pohlepu« (pre svega, preko svojih sindikata), oni će »vam« cenu odrediti bez tržišta.

Ponajviše nam, teorijska pozicija koju sam opisao pomaže da razumemo najzlokobniji fenomen savremenog sveta: kapitalističku eksploataciju u svetskim razmerama, koja je zadobila brojne nove dimenzije, u poslednjih nekoliko decenija, usled porasta izvoza, kapitala iz razvijenih zemalja u manje razvijena područja, posebno, ona koja zbog odsustva unutrašnje demokratije mogu biti podvrgnuta visokom stepenu kontrole i prinude nad radnom sna-

bom – tlačiteljske, od Amerikanaca podržavane, diktature u centralnoj i južnoj Americi, na primer, i naravno, arhetip dvadesetovekovne oligarhije, Južna Afrika, koja u očima mnogih uticajnih ljudi, u Americi, igra ulogu bastiona, onoga što su izvolili da zovu »slobodnim svetom«. Kako je svima poznato, cilj ovog planetarnog pokreta je, da proizvode najviše moguće profite za investitore, pripadnike vlasničkih klasa uz najniže moguće najamnine za radnike – eksploatacija u najpotpunijem značenju. Kao činilac, onoga što sam u svojoj knjizi nazvao »klasnom borbom na ideološkom planu«,¹⁵ čitavom procesu je pridat lažan veo valjanosti i stvarne neizbežnosti, jer se smatra, koristonosnom operacijom »preduzeća« putem »slobodnog tržišta«, na koje se naravno, može osloniti, s obzirom da je upravo posledica njegove instinske prirode, distribuiranje dobiti, u obliku profita, najpre onima koji proizvode najjeftinije moguće, i nisu preterano osetljivi na visinu nadnica svojih radnika.

POLITIČKO DELOVANJE I SVEST

Teorijska pozicija, koju sam opisivao, ima izuzetnu prednost jer omogućava da se koncept klase, konzistentno bez izmene značenja, upotrebi u analizi svih varijeteta klasnog društva, od preistorijskih vremena do danas. Nadam se da sam do sada ukazao na činjenicu da mi je upravo opredeljenje za proučavanje istorije starog veka pomoglo u rešavanju problema koji su me dugo zbuñivali. Posebno mi je istraživanje grčkog i rimskog ropstva omogućilo da shvatim prirodu klase u Marksovom osnovnom značenju. Kao što sam ranije pominjao, on je uvek smatrao robove klasom. Međutim, to je najekstremniji primer: ako se zaista antički robovi posmatraju kao klasa onda ni klasna svest niti zajedničko političko delovanje (i jedno i drugo bilo je daleko iznad moći drevnih robova) verovatno nemaju pravo da budu smatrani *nužnim* elementima klase, u Marksovom sistemu pojava; a prethodno, takođe, pruža rešenje teškoća, oko klase u savremenom društvu, koje su me mučile od tridesetih godina na dalje.

Dopustite mi da se za trenutak udaljim od osnovne teme time što ću istaći da su razvijeni brojni različiti koncepti klase i da je naravno svako potpuno slobodan da, ako smatra da će to proizvesti plodnije rezultate, usvoji konceptiju klase, po svemu drugačiju, od one koje se Marx držao. (Moja jedina napomena je da, u tom slučaju, ne sme pokušati da pripiše svoja posebna poimanja Marxu i da se pretvara da njegova konceptija predstavlja Marksovu). Verovatno je sociolozima najpoznatiji način bavljenja ovim predmetom Maks Weberov (M. Weber)¹⁶ čije je određenje klase suviše udaljeno od ma kog koje bi se moglo pripisati Marxu. Na primer, Weber uopšte ne prihvata da se robovi mogu smatrati klasom »u tehničkom značenju pojma« (odnosno u skladu sa Weberovom osobenom definicijom klase), zato što je tvrdio da (i ja navodim), »sudbina robova nije determinisana okolnošću korišćenja dobara i usluga za sebe *putem tržišta*«. Za Webera je »klasna situacija« naposljetku »tržišna situacija«; dok, naravno, robovi ne deluju na tržištu: zbog toga oni, za Webera nisu klasa nego *Stand*, statusna grupa. Ponovio bih danas iskazao svoje čuđenje, istovetno kao i u mojoj knjizi *Klasna borba*,¹⁷ što nisam bio u stanju da nigde u Weberovom radu – čije sve relevantne delove smatram da sam proučio – pronađem ma i jedno ozbiljno razmatranje Marksovog temeljno drugačijeg koncepta klase. (Ako sam nešto propustio, nadam se da će me neko upozoriti). Ali pretpostavljam da zato postoji jednostavan razlog: Weber, slično mnogima, najverovatnije nije ni mogao da se izričito opredeli koji je Marksov koncept.

Postoji još samo jedan momenat povodom Marksovog koncepta klase za koji osećam da je nužno nešto veći. Bitna razlika između mog stanovišta i stanovišta mnogih drugih, koji su pisali i ovom predmetu, kao što sam već nagovestio, je da nisam pridao *jednaku težinu* svim različitim mestima (ima ih na stotine) gde je Marks nešto tvrdio, uzimajući ih pojedinačno kao još jedan od pokazatelja njegove koncepcije klase. Činjenica koju mnogi ispuštaju iz vida je da sve ove Marksove tvrdnje *ne mogu biti međusobno neprotivrečno pomirene* kako su date. Umesto pokušaja da ih sve asimiliram i da u svakoj posebnoj prilici istregnem pojedini stav za koji bi se desilo da uspešno odgovara pojedinom argumentu, izdvojio sam *osnovno* značenje pojma »klasa« koje je primereno svim, ali u stvari samo nekim svojim ospoljenjima kod Marksa; i čvrsto ostajem na stanovištu da mesta koja su u *konfliktu* sa temeljnim značenjem moraju biti uzeta kao aberacije, i pažljivo ispitana, da bi se ustanovilo kako njihov *kontekst* – za koji se uvek ispostavlja da je uzrok odstupanja – da je određenom mestu posebno značenje. Pogotovo, u odnosu na stari svet, aberacije se mogu neposredno objasniti, u nekoliko slučajeva, ako se shvati da kada Marks govori o »klasi« ili »klasnom konfliktu«, u tim slučajevima, misli prvenstveno iako ne u celosti o *političkim* borbama.

Primer iz devetnaestog veka, svakako teško poreciv, jeste tvrdnja u *Osmanestom Brimeru Louisa Bonaparte*, koja se odnosi upravo na kraj 1850. godine da je, »buržoazija za trenutak svršila sa klasnom borbom (*Klassenkampf*) ukidajući opšte pravo klase«. (Zakon koji ograničava pravo glasa donet je sedam meseci ranije.)

Doslovno tumačen, stav je jednostavno smešan već po obliku u kom je, izrečen, ali se može pretvoriti u sasvim smislen ako usvojimo da tvrdi, kao što, zaista, kontekst zahteva, da je ukidanje opšteg prava glasa za izvesno vreme otklonilo francuski *parlamentarni* klasni konflikt. Na nekoliko mesta Marks čak govori, zapanjujuće kontrastno poziciji koju zauzima na drugom mestu, da radnici u kapitalističkom društvu ne mogu biti smatrani klasom sve dok ne »zadobiju *politički* oblik« ili »bude *organizovani* kao klasa«. U mnogo navodenom mestu iz *Osmanestog Brimera* Marks govori da francuski seljaci sitnoposednici prema izvesnim aspektima tvore klasu, a u pogledu nekih drugih ne.²¹ Desilo se da kontekst zahteva i drugi deo stava da bi se usvojili svi naglasci, međutim, poznato mi je da se drugi deo stava navodi zasebno, odvojen od prvog, dok se prvi, jednostavno, zanemaruje,²² mada je potpuno jasno iz mnogih drugih delova *Osmanestog Brimera* i ostalih Marksovih radova da je smatrao seljake sitnosopstvenike klasom.²³

Oni, koji opovrgavaju da su antički robovi mogli da se konstituišu u klasu, obično navode dva odlomka iz Marksovog opusa, koji se prvenstveno odnose na *Klassenkampf*, od kojih jedan glasi (ali ni u jednoj interpretaciji sasvim tačno) da »su klasne borbe u drevnom svetu uglavnom imale oblik borbe između dužnika i kreditora«, a drugi da »se u starom Rimu klasna borba odigravala jedino unutar privilegovane manjine, između slobodnih bogataša i slobodnih siromaha, dok je velika masa proizvodnog stanovništva, robova, obrazovala samo pasivnu podlogu ovim sukobljenim stranama.«²⁴ Rešenje je da Marks, u oba slučaja, isključivo misli na *političke* borbe; samo umetanje reči »politička« ispred »klasna borba« i u jednom i u drugom slučaju dovodi oba stava u saglasnost sa njegovom osnovnom idejom, i pruža nam mogućnost da prihvatimo njegove ostale tvrdnje u neposredno datom značenju. Tada ne postoji nikakav razlog odbijanja da rimske robe posmatramo kao klasu, angažovanu u trajnoj klasnoj borbi na ekonomskom planu.

Čini mi se jedino ispravnim postupkom predočavanje nekih radova onih istoričara, marksista i nemarksista, koji dokazuju ili znatno češće predpostavljaju da se robovi ne smeju smatrati klasom. Ograničicu se na nekoliko najpoznatijih. (Neke reference možete naći u drugom odeljku treće glave, moje knjige *Klasna borba*, uz nedugo, ali dovoljno opovrgnuće;²⁵ pitanjem u celini, mnogo temeljnije, bavio sam se u tekstu za pariski »Kolokvijum o Marksu«.) Tu spadaju često citirani članak vodećeg francuskog istoričara starog veka, profesora Pierre Vidal-Naqueta (P. Vidal – Nake), koji je pobrao oduševljeno odobravanje Sir Mosesa Finleya, (M. Finli)²⁷ i zajednički zbornik, i na francuskom i na engleskom jeziku, Michela Austina (M. Osten) i Vidal-Nakea, sa obimnim Ostenovim uvodom. Rečeno mi je da poboljšanu englesku verziju pod nazivom *Ekonomika i društvena istorija stare Grčke*, zaista pomno čitaju britanski studenti.²⁸ Mada ni jedan među trojicom pomenutih naučnika nije, ni u kom smislu, marksista, niti sebe lično smatra marksistom svi oni uglavnom teže da okarakterišu Marksovu poziciju. Njihovi argumenti mi se (ako mogu tako da ih nazovem) čine potpuno nesustinskim u poređenju sa sopstvenim, koje sam upravo navlaš izneo; a ako ste zainteresovani, može te ih pročitati i sami zauzeti stav.

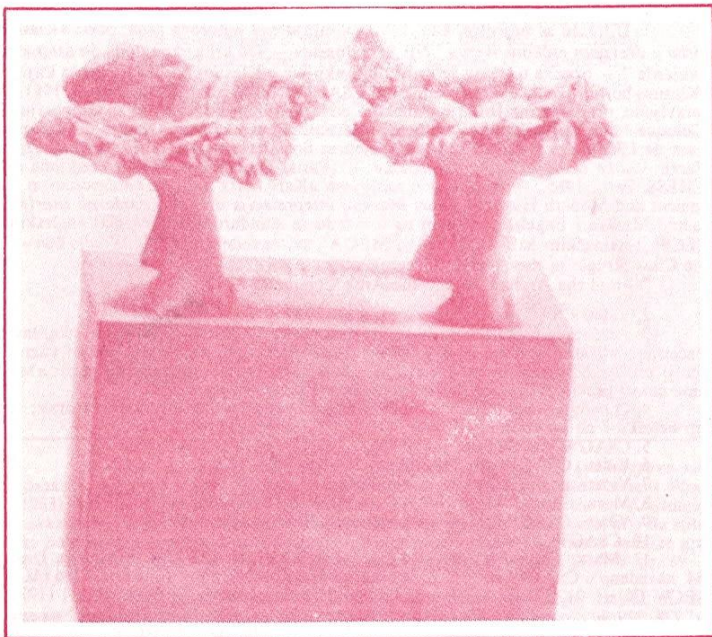
Stanje nije bolje ni kod Italijana. Imam vremena da pomenem samo profesora Andrea Carandija, (A. Karandini) jednog od najboljih italijanskih arheologa, koji je marksista i pokazuje bolje poznavanje Marksovih radova od drugih, mada moram da kažem da je izgleda, u pogledu upravo ovog predmeta začudujuće nesvestan mase činjenica koje stoje protiv njega.²⁹ Njegova knjiga, pretežno o prekapitalističkim ekonomskim formacijama, nije mi bila dostupna u vreme pisanja *Klasne borbe*, tako da se usuđujem da pomenem jedino njen zagonetni naslov, čije će značenje odmah verovatno shvatiti (bojim se) samo oni koji znaju *Grundrisse*.³⁰ a glasi *L'anatomia della scimmia*. (Anatomija majmuna) Pre nekoliko godina imao sam u Kembridžu studenta koji mi je ispričao da je tražio u knjižari (zaboravio sam kojoj) knjigu Rice Holmesa (R. Holms) o imperatoru Avgustu, pod nazivom *The Architect of the Roman Empire* (Arhitektura rimske imperije), i da ju je našao u odeljenju »Arhitektura«. U iskušenju sam da se upitam gde je moguće očekivati da se u takvoj knjižari nađe Karandinijev rad: njegova *Majmunska knjiga*, kako sam sklon da je zovem – dozvolite mi da što pre kažem, bez imalo namere da omalovažim jednog tako istaknuto sposobnog naučnika. Pretpostavljam da bi zbog sasvim jasnog značenja pojma »anatomija« bila uložena u odeljak »Medicina«, pod »Anatomija«. Međutim, dogodili se da knjižar zna šta znači »scimmia«, verovatnije je da će je smestiti u »Zoologiju«.

SELJACI I EKSPLOATACIJA

Želeo bih sada da se usredsredim na problem, marksističke teorije klase, koji mi je svojevremeno zadao mnogo muke i za čije mi je rešenje bilo potrebno više vremena, možda, nego i za ijedan drugi. Odnosi se na one koji su, zaista, činili većinu stanovništva Grčke i Rima, mnogo vekova, ali o kojima (zbog prirode naših izvora) znamo neuporedivo manje nego o vašim klasama: mislim na slobodne nezavisne proizvođače, čiji je najbrojniji deo bilo, na-

ravno, seljaštvo. Upravo je zbog toga ono što ću reći od znatno šireg značaja nego obično pripovedanje o grčko-rimskom razdoblju, jer je, kako Teodor Shanin (Šanin) dobro primećuje: »Vredno imati na umu da je – kako u prošlosti, tako i u sadašnjosti – seljaštvo većina čovečanstva.«³¹ Obimnu literaturu o seljaštvu, povećanu brojno u nekoliko poslednjih decenija, najvećim delom su napisali sociolozi i antropolozi, koji su možda u stanju da se najuspešnije bave proučavanjem savremenog sveta, ali su bespomoćni u susretu sa antikom, ukoliko nisu da savladaju, često veoma komplikovane, izvorne dokumente, drevnu evidenciju, što malo koji među njima može.³²

Mene je lično isključivi problem sa prethodnim, kao istoričara starog veka, počeo da opsega još za vreme studija, poznih četrdesetih godina, ali nisam mogao da stvorim zadovoljavajuće rešenje sve do sedamdesetih godina. Problem se, sažeto, može postaviti na sledeći način. Antički robovi i kmetovi i dužnički robovi podnosili su eksploataciju na sasvim očite načine, kao i izvestan broj seljaka, uključujući zakupce, kada bi ušli u docnju sa otplaćivanjem svojih zakupnina a od kojih je ionako, cedena ogromna zakupnina pa čak i slobodne posednike koji su, kada bi im žetva propala, morali da uzajmljuju na hipoteku, pod zelenaškim uslovima: obe ove grupe mogle su da budu oterane sa svojih imanja, ili bačene u dužničko ropstvo. Međutim šta se dešavalo većini seljaka sitnih *slobodnih posednika*, koji su makar uspevali da izađu nakraj, životareći od svojih imanja, nasledivanih generacijama? Na koje su načine oni bili eksploatisani?

Na prethodno pitanje dao sam odgovor u mojoj knjizi, izdavanjem dve različite vrste eksploatacije: jedne koju zovem »direktna i individualna« i druge »indirektna i kolektivna«. Prvo (»direktna i individualna«) eksploatisani su najmniji radnici, robovi i dužnički robovi, ali i dužnici zbog zakupa i obični dužnici, poglavito od poslodavaca, gospodara, veleposednika ili zajmodavaca; što ne predstavlja nikakve probleme. Za eksploataciju se može reći da je »indirektna i kolektivna« kada država (uključujući, na primer, vladu rimske Imperije, ili onu grčkog ili rimskog grada) koja predstavlja prvenstveno interese najmoćnije klase ili klase, nameće neproporcionalno obaveze pojedinoj podređenoj klasi ili klasama. Ovi tereti su obično podeljeni u tri kategorije: porez, vojni nameti, i prisilni rad ili lične usluge. *Oporezivanje*, često zapanjujuće nisko u klasičnom grčkom gradu – državi i rimskoj Republici je neuporedivo pojačano za vreme rimske Imperije, a u poznom Carstvu je apsorbovalo veliki deo ukupnog proizvoda seljaštva: za potpuniji uvid bi trebalo pogledati naročito, poslednju glavu moje knjige *Klasna borba*, i naravno, A. H. M. Jonesov (Džons) magnum opus o poznom rimskom Carstvu. *Oporezivanje u vojne svrhe* (vojni nameti – prim. prev.) veoma se razlikovalo u antici: nekada su najsiromašnije klase bile malo opterećivane; međutim, u trećem i drugom veku pre n. e. (što je poznato svim istoričarima rimske Republike) porezi u vojne svrhe postali su strahovito breme seljaštvu rimske Italije, i mnogi siromašni seljaci su posledično izgubili zemlju. Poslednoj od moje tri kategorije, *prinudnih obavezama* posvećivana je neuporedivo manja pažnja nego prvim dvema, zato ću navesti jedan ili dva primera, koji će biti bliski svima, a potiču iz Novog zaveta. Svima je poznat slučaj Simona Kirenskog, koga su Rimljani prisilili da iznese krst za Isusa do mesta raspeća ali su čak i naučnici, specijalisti u proučavanju klasike, često nesvesni da su u vezi sa ovim događajem, i Marko i Matija, upotreбили ispravan grčki teh-

nički termin za takve naredbe; oblik glagola *angareuein*.³³ Grčki *angareia* i latinski *angaria* potiču od reči, dugo upotrebljavane, u persijskoj Imperiji, za transportne službe, koju su helenistička kraljevstva preuzela i počela da koriste za označavanje sličnih i srodnih obaveza u korist države, ili municipalija u rimskom periodu.³⁶ Tek razumevanje sistema *angariae* čini smislenom jednu od Isusovih izreka u »Besedi na gori«: »Ko god te tera da ideš milju, idi sa njim dve«; ovde je ponovno grčka reč oblik glagola *angareuein*.³⁷ (Ukazao bih da ovo mesto zasluži više pažnje nego što obično zadobija u raspravama o Isusovom stavu prema političkim vlastima svoga doba. Mislim da bi to *mogao* da bude jedan od tekstova koji su doprineli formiranju pasivnog političkog stava apostola Pavla, što izražava kobna grupa tekstova, a može se sažeto opisati rečima iz *Pisma Rimljanima*: »Vlasti koje vladaju od boga su date«.)³⁸ Možda je vredno pomenuti da je filozof Epiktet (slučajno, bivši rob) bio dobrim delom manje zainteresovan od Isusa mogućnošću saradnje sa zvaničnicima koji iznuđuju *angariae*: on pragmatično preporučuje da je mudro povinovati se vojniku koji rekvirira magarca. Ako se neko protivi, kaže; rezultat će verovatno biti batinanje, a životinja će i onako biti uzeta.³⁹

Morao bih dati jednu dopunu, da sam izgrađujući teoriju oblika eksploatacije, koju sam upravo opisivao, bio ohrabren otkrivši da ju je i Marks delimično formulisao, u jednoj od svojih serija članaka za *Neue Rheinische Zeitung* (Nove rajnske novine) tokom 1850. godine, koje su u sabranim radovima naslovljene kao *Klasne borbe u Francuskoj*. Marks tu razmatra položaj francuskih seljaka u svoje vreme: »Nihovo eksploatisanje se razlikuje jedino po obliku od eksploatisanja industrijskog proleterijata (...) Eksploatator je istovetan: kapital. Pojedini kapitalisti eksploatišu pojedine seljake preko *hipoteka* i *zelenaškog interesa*; kapitalistička klasa eksploatiše klasu seljaka preko *državnih poreza*.«⁴⁰

ROBOVSKA DRUŠTVA?

Postoji još jedan Marksov aspekt teorije klase koji želim da izložim jer može biti izvoriste problema ako bi ostao neosvetljen. Taj se problem može pojaviti u pogledu svakog klasnog društva, ali je posebno akutan kada je u pitanju drevno ropstvo. Za njegovo rešenje potrebno je suštinski samo uvažiti ono što je upravo Marks napisao na niz mesta, u sva tri toma *Kapitala*, ja sam raspravljao u drugoj glavi drugog dela moje knjige. ⁴¹ (Možda se neko pažljivo bavio ovim predmetom, u opštim crtama u relativno novije vreme, mada se meni nije dogodilo da budem upoznat sa ma kojim zadovoljavajućim stanovištem). Danas, neki marksisti, znajući da su Marks i Engels konzistentno posmatrali grčki i rimski svet kao »robovsko društvo«, smatraju da je nužno da tvrde kako je u tom svetu *najveći deo postojeće proizvodnje* bio delo robova. Međutim, može se dokazati da je ovo mišljenje netačno: veliki deo proizvodnje, posebno u poljoprivredi (daleko najznačajnijem sektoru drevne ekonomije) obavljali su seljaci, koji su, ipak, bili nominalno slobodni, iako je, od početka četvrtog veka nove ere nadalje, sve veći i veći broj njih dovođen u oblike zavisnosti; a znatan deo zanatske proizvodnje, takođe, su uvek obavljali slobodni radnici. Usvajanje pozicije, koju napadam, izložilo je žestokoj kritici njene zagovornike, i to s pravom; ali, na nesreću, mnogi su, istovremeno, predpostavljali da je sporno gledište neizbežna posledica prihvatanja marksističke analize drevnog društva, što je sasvim netačno. Ne bih poricao da je eventualno *moguće* da je i Marks verovao kako su duž Italije i Sicilije, u doba pozne rimske Republike (recimo, grubo, vek i po pre n. e.) robovi obavljali najveći deo rada. (Ovo stanovište, mada pogrešno, ipak, nije nimalo apsurdno) Međutim, saglasno principima, koje je upravo Marks postavio na stranicama *Kapitala*, a na koje sam se pozivao, priroda datog načina proizvodnje određena je, ne prema tome *ko obavlja najveći deo proizvodnog rada*, nego *metodom prisvajanja viška*, načinom na koji dominantne klase izvlače višak za sebe od neposrednih proizvođača. Barem u najrazvijenijim delovima grčkog i rimskog sveta, iako su (kao što sam rekao) slobodni seljaci i zanatlije bili odgovorni za većinu proizvodnje, *posedničke klase* su sticale najveći deo svog redovnog *viška od rada koji je bio neslobodan*.⁴² (Svojinske klase, u mojoj terminologiji, su one koje mogu, ako žele, da žive a da same ne obavljaju poslove koji im obezbeđuju dnevno izražavanje: one mogu da rade ili ne rade, ali je bitno da nisu primorane na rad. Može se smatrati da su one obuhvatile *verovatno* negde između dva do tri i deset do petnaest procenata slobodnog stanovništva u staro grčko i rimsko doba, zavisno od mesta i perioda. Smatram da niža cifra mora, najopštije, biti bliža stvarnom stanju, posebno u rimskom razdoblju).

Ipak, neslobodni rad nije u potpunosti bio robovski: prvo, oblici podložništva (spartanski Heloti, na primer) postojali su tu i tamo u grčkom svetu kao retki izuzetci;⁴³ a drugo, dužničko ropstvo postojalo je gotovo svuda u grčkom i rimskom svetu, (demokratska Atina je jedan od najvećih izuzetaka) u daleko većem obimu nego što većina istoričara starog veka priznaje. (Prethodno sam pokazao, navođenjem brojnih činjenica, u trećoj glavi četvrtog dela, moje

knjige Klasna borba).⁴⁵ Treće, negde oko tristote godine nove ere, čini mi se verovatnim da su posedničke klase izvlačile višak za sebe (uvek, primarno, poljoprivredni po karakteru) znatno više od seljaka robova, nego od pravih robova, mada je ropstvo i dalje bilo značajno. Ipak, ovo je zaista strahovito složeno pitanje, koje sam pokušao da detaljno razložim u četvrtom poglavlju, trećeg dela moje knjige,⁴⁶ i ne bih da se, sada, ponovo vraćam na njega. Samo ću reći da se po mom mišljenju, najkorisniji pojedinačni Marksov stav o ovoj temi, nalazi u *Grundrisse*, čiji je smisao da je drevni svet bio obeležen, »direkte Zwangsarbeit«, neposredno prinudnim radom.⁴⁷ Grčki i rimski svet – u svakom slučaju do sedmog veka nove ere, što je najdalja vremenska tačka do koje mi moje poznavanje izvornog materijala dopušta da tvrdim – je bio zaista društvo zavisno od neslobodnog rada, u smislu da su tadašnje posedničke klase, uvek, izvlačile masu svog redovnog viška od neslobodnog rada.

PRILAGODLJIVOST MARKSOVIH IDEJA

Moje vreme ističe, ali vi verovatno očekujete, da ću pre kraja, reći nešto o suparničkim teorijama interpretiranja istorije, izložiti ih uporedo sa Marksovim istorijskim materijalizmom. Pomenuću ukratko samo dve: strukturalizam i u osnovi veberovski tip pristupa, koji se vezuje za Sir Molesu Finlija i njegove sledbenike.

Strukturalizam je, na način kako je predstavljen, pre svega, delom Claude Levi-Straussa Stros i njegove škole, mnogi smatraju dao doprinos od najvećeg značaja za antropologiju, ali njegova primena u istoriji, čini mi se, unela je isto toliko tame koliko i svetla, mada su neki od njegovih pristalica, posebno francuska istoričarka Vizantije Evelyn Patlagean, Patladian, izuzetno uvažavani u određenim krugovima. Jedino bih preporučio, po mom mišljenju, veoma dobru marksističku analizu strukturalizma kao istorijskog metoda Johna Haldona Heldon, sa Birmingham University Centre for Byzantine Studies, na engleskom jeziku, u čehoslovačkom časopisu *Byzantinoslavica* za 1981.⁴⁸ Uporedo sa odavanjem pohvale radu Patladian, Heldon iznosi slabosti strukturalizma kao istorijskog metoda, i zbog nesposobnosti da uspešno obradi dijahronične fenomene (što istoričar mora uvek da bude u stanju) i usled karakterističnog neuspeha da prevaziđe jednostavnu deskripciju i pruži objašnjenja.

Veoma poznati istoričar drevnog društva i ekonomije, koji oko trideset godina radi u ovoj zemlji, i koji je dao nekoliko slavni doprinosa svom predmetu, Sir Mozes Finli, postavio je nepremostiv jaz između sebe i Marksa, u svojoj najpoznatijoj knjizi, *The Ancient Economy*, (Drevna ekonomija) (1973), potpuno odbacujući, kao sredstva istorijske analize, i klasu i eksploataciju. U ovoj knjizi, M. Finli posebno, izuzetno viteški, u nekoliko redova, odbija Marksov koncept klase, za koju uopšte ne pokazuje razumevanje. Umesto njega on odabira sasvim subjektivnu kategoriju, status – u veberovskom smislu, mada smatram da ga nikada nije izričito definisao.⁴⁹ (Nazivam status »subjektivnom kategorijom« zato što pretežno zavisi od poštovanja koje se zadobija u mnjenjima drugih ljudi – Aristotel ga zove *time*, zapravo: to je pojam koji je; izgled, gotovo u celosti izbacio iz svog velikog dela o *Politici*, zadržavajući ga, uglavnom u svojim etičkim spisima).⁵⁰ M. Finli, u *Drevnoj ekonomiji*, takođe, nije ni sklon da ozbiljno koristi koncept eksploatacije, očigledno na osnovu toga što je, slično imeprijalizmu, »u krajnjoj liniji, odviše širok kao analitička kategorija«.⁵¹ U dva poslednja rada, objavljena 1981. i 1982. godine, M. Finli je pribegao posebnoj kovanici statusne terminologije, naime »elitama«, pokušavajući da odredi (što nije učinio u *Drevnoj ekonomiji*) šta podrazumeva pod opisom starog grčkog i rimskog društva kao »robovske ekonomije«: sada tvrdi da roboti »obezbeđuju masu neposrednog prinosa od svojine... elita, ekonomskih, društvenih i političkih«.⁵² Ali, »elite« su jedna među najnepreciznijim sociološkim smutnjama, koje ponekad mogu da nađu sebi mesto upotrebe, ali sigurno, treba da budu strogo izbegavane u definicijama. Na drugoj strani od izlišne nepreciznosti, neizbežno, uvedene rečju »elite« (pojačane, ako ni zbog čega drugog onda zato što se nazivaju »ekonomskim, društvenim i političkim »elitama«), taj pojam uopšte nije dobro odabran u ovom posebnom slučaju, jer je posedovanje robova sigurno bilo prošireno, znatno preko najnižeg nivoa, do kojeg bi se »elite« mogle smatrati ispravno odabranim označiteljem. Mnogi imućni seljaci, koje bi bilo apsurdno ubrojati u »elitu«, posedovali su robove za obavljanje poljoprivrednih radova, a u takve svrhe robove su upotrebljavali sasvim skromni ljudi, koji su se bavili zanatstvom i trgovinom. Moja formula, koju poamtite od pre nekoliko trenutaka, je da su *posedničke klase* (ljudi koji su bili u stanju da žive, a da ne rade da bi mogli da se izdržavaju) izvlačile masu svog redovnog viška od robovskog rada i drugog neslobodnog rada.⁵³

Danas, više nemam problema da shvatim zašto, tako mnogo ljudi, počinje da se oseća neugodno i biva nesrećno, kad se ozbiljno suoči sa Marksom. Voleo bih da sam uspeo u svojoj nameri da pokažem, u mojoj knjizi Klasna borba, da je Marksova analiza društva, mada smišljena tokom napora da se razume kapitalistički svet sredi-

nom devetnaestog veka, proizvela konstruisanje takvog skupa konceptata koji se pokazuje izuzetno uspešnim, čak kada se primenjuje na grčki i rimski svet, i može biti upotrebljen da *Objasni* mnoge njegove crte i postignuća – potpuno razaranje grčke demokratije tokom nekih pet ili šest vekova;⁵⁴ na primer, ili pak, vekovni problem »uspona i pada rimske Imperije«, između četvrtog i osmog veka.⁵⁵ Upravo zbog prilagodljivosti i opšte primenljivosti marksističkog istorijskog metoda i konceptata, smatram, da tako veliki broj pripadnika kapitalističkog društva, poznog dvadesetog veka, tako nerado ima bilo kakve veze sa Marksizmom. Bio sam posebno zadovoljan, samo usput pominjem, što je istaknuti istraživač istorije Rima, koji nije marksista, prikazujući moju knjigu u naučnom časopisu,⁵⁶ došao na kraju do toga da postavi pitanje da li je uopšte moguće postići da moje »kategorije analize budu uverljive, a da se ne izvuku uznemirujući zaključci po savremeno društvo«, kako sam ja i učinio.

I sada da zaključim. Na samom početku 1848. godine u jedanaestoj od svojih *Teza o Fojerbahu*, Marks je napisao: »Filozofi su jedino objašnjavali svet na različite načine; stvar je, ipak, u tome da se on promeni.«⁵⁷ Naravno, pre nego što svet može da se menja, mora najpre da bude potpuno shvaćen, a mi moramo *otpočeti* ovaj proces obezbeđujući sebi skup konceptata koji će nas osposobiti da ga razumemo i objasnimo – i da tako učestvujemo u delu kojem je Marksov život bio iskreno posvećen: istinskoj promeni sveta, okončanjem klasnog društva, i time (kako je sam Marks iskazao, divnom optimističkom rečenicom u Predgovoru 1859. godine) »okončanjem preistorije ljudskog društva.«⁵⁸

1. U tekstu se najčešće, kao izvori, pominju dva autorova rada: prvi: »Klasna borba u drevnom grčkom svetu« * čiji je podnaslov – Od arhajskog doba do arapskih osvajanja – oznaka u tekstu će za nju biti »knjiga o Klasnoj borbi« (ili moja knjiga o Klasnoj borbi), dok će u beleškama biti CSAGW, (inače izdanje Duckworth, 1981; a ispravljeno, preštampano izdanje u mekom povezu, 1983); i drugi: rad za simpozijum »Coloque Marx« u Parizu, koji će urediti Bernard Chavance kao »Aches du Colloque Marx de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales« – »Izveštaji za kolokvij o Marxu Visoke škole društvenih nauka«, – (Paris, December, 1983), u Editions de l'EHESS, Paris, 1985., verovatno pod naslovom »Karl Marx and the Interpretation of Ancient and Modern History« (Karl Marks i interpretacija drevne i moderne istorije). Radovi Marksa i Engelsa navedeni su u skladu sa standardnim izvorima: engleskim MECW, i nemačkim MEW, MEGA¹ i MEGA², svi navedeni u CSAGW, str. 684 – 5. The Class Struggle in the Ancient Greek World

* From the Archaic Age to the Arab Conquests

2. Videti CSAGW, str. 31.

3. Predočavam, naravno, da način na koji koristim ovaj navod, ne saopštava značenje adekvatno onome, koje je Wittgenstein namerava da iskaže, i da bi znatno tačniji prevod čuvene primedbe, na kraju *Tractatusa* trebao otprilike da glasi: »Moramo čuteći proći pored onog što ne možemo da izrazimo jezikom!«

4. O ovome raspravljam u mom prilogu izveštajima za »Colloque Marx«; videti belešku 1 na početku.

5. CSAGW str. 146, up. str. 65 – 6.

6. Videti, CSAGW str. 146, uz str. 564 bel. 15.

7. Videti moj prilog za »Colloque Marx«.

8. Marx, *Capital* III, str. 885 – 6 = MEW XXV, str. 862 – 3.

9. Videti, CSAGW II, ii – iii, posebno definicije na str. 43 – 4.

10. CSAGW str. 43.

11. Marx, *Capital* III, str. 814 (= MEW XXV, str. 822 – 3), zajedno sa I, str. 534, navedeno u CSAGW str. 547 b. 1; i mnogi drugi pasusi, napr. *Cap. I*, str. 766 i b. 3; MECW IX, str. 212; *Grundrisse*, u danas standardnom izdanju, MEGA² II, i, 1 (1976) str. 228, 229 = *Grundrisse. Foundations of the Critique of Political Economy*, na engleski preveo Martin Nicolaus (Pelican Marx Library, 1973) str. 309, 310. Naravno, kapital je za Marksa bio, takođe i proces a »ne jednostavno odnos«: MEGA² II, i, 1, str. 180 = engleski prevod, str. 258.

* 12. Videti CSAGW str. 60, uz napomene za MECW VI, str. 211 i francuski original u MEGA¹.

13. Oni su navedeni u mom prilogu izveštajima za »Colloque Marx« (b.1, na pred).

14. Videti CSAGW str. 66, u MECW V, str. 33, 432; VI, str. 482.

15. Videti CSAGW str. 409 – 52 (poglavlje VII).

16. Videti CSAGW str. 80 – 91, uz str. 696 – 7 za bibliografske podatke.

17. CSAGW str. 89.

18. CSAGW str. 90.

19. MECW XI, str. 153 = MEW VIII, str. 165.

20. Na primer, MECW VI, str. 167 i 211; 318 i 332; 498 i 493.

21. Videti CSAGW str. 60 – 1.

22. Prema P. Vidal-NAquetu: »Da li su grčki robovi bili klasa?« (Les esclaves grecs etaient-ils une classe?) u *Raison presente* 6 (1968) str. 103 – 12, na str. 103; dva puta štampano; drugi put, uključivanjem prvog dela Marxovog stava, pobijeno je tvrđenje za naslovno njegovim izostavljanjem. Videti moj prilog za »Colloque Marx«, b.1, napred.

23. Seljaštvo je veoma dobro analizirano u Engelsovom članku: »Seljačko pitanje u Francuskoj i Nemačkoj« *, pomenuto u CSAGW, str. 211. Za izvanrednu raspravu o seljacima u srednjem veku, videti rad Rodneya Hilgona citiran u CSAGW, str. 680.

* (The Peasant Question in France and Germany)

24. Marx, *Capital* I, str. 135 = MEW XXIII, str. 149 – 50.

25. Marx, Predgovor drugom (1869) izdanju Osamnaestog Brimera, u MEW VIII, 560 = XVI, str. 359 – 60.

26. CSAGW str. 63 – 6.

27. Videti b.22 napred, uz M. I. Finleyeve. *Antička ekonomija* (The Ancient Economy) (1973) str. 49 i 186, b. 32 i *Antičko ropstvo i savremena ideologija* (Ancient Slavery and Modern Ideology) (1980; Pelican 1983) str. 77 i 165, b.29.

28. Videti CSAGW str. 64 – 5.

29. Ovo raspravljam u mom prilogu raspravama za »Colloque Marx« (videti b.1, napred).

30. Videti odgovarajuća mesta u MEGA² II, i, 1, str. 40 = *Grundrisse*, eng. prevod, str. 105 (uporediti b.11, ispred).

31. *Seljaštvo i seljačka društva*, ** ured. T. Shanin, 1971, str. 17.

32. Videti CSAGW str. 208 – 6 (= IV, ii) o antičkom seljaštvu.

33. CSAGW str. 205 – 8 (= IV, i).

“(Peasants and Peasant Societies)

34. CSAGW VIII, ii-iii, posebno str. 473 – 503; i A.H.M.Jones, *Pozna rimska imperija*, 284 – 602 (The Later Roman Empire) (1964), pogotovo II, str. 767 – 823 (Odeljak XX).

35. Videti CSAGW str. 15, o Mk XV, 21; Mt. XXVII, 32.

36. Videti CSAGW str. 14 – 16.

37. Videti CSAGW str. 15, o Mt.V, 41.

38. Videti CSAGW str. 398, navod Rom. XIII, 1 – 7 i drugi pasusi.

39. Videti CSAGW str. 15, navod Epict., *Diss.* IV,i,79.

40. Videti CSAGW str. 206, navod MECW X, str. 22.

41. CSAGW str. 50 – 2.

42. Videti CSAGW IV, iii, poseb. str. 249 – 259.

43. Videti CSAGW str. 52 – 4, 133 – 4, 140 dalje; uporediti III,vi,posest. str. 179 – 82, itd.

44. Videti CSAGW str. 135 – 6, 147 – 58.

45. CSAGW str. 136 – 7, 162 – 70; upor. str. 282.

46. CSAGW IV, iii, poseb. str. 255 – 9.

47. Videti CSAGW str. 54; upor. str. 52, 133.

48. John F. Haldon, »O strukturalističkom pristupu društvenoj istoriji Vizantije«, u *Byzantinoslavica* 42 (1981) str. 203 – 11: prikaz dve knjige Evelyne Patlagean, *Ekonomsko siromaštvo i društveno siromaštvo u Vizantiji, od 4 do 7 veka* (Paris, 1977), i *Struktura društva, porodice, hrišćanstva u Vizantiji, od IV do XI veka* (London, 1981). Možda treba još pomenuti da strukturalizam, barem u strogom Levi-Strausovskom značenju, izgleda da je danas u opštem povlačenju; a prema prikazu Rodneya Needhama, u 4228 *Times Lit. Supp.* (13. april, 1984.) str. 393, i sam Levi Strauss piše o tome u svojoj najnovijoj knjizi, *Pogled iz daljine* (Le Regard éloigné), kao »izašlom iz mode«. Putem svog uticaja na Louisa Althussera i njegove sledbenike, čini mi se da je strukturalizam nanio ozbiljnu štetu proučavanju marksizma u Francuskoj. Nisam upoznat sa radovima koji se nekada najšire opisuju kao »post-strukturalistički«, za koje treba pogledati, ukrajno, Perry Anderson, *Na stazama istorijskog materijalizma* (in the Tracks of Historical Materialism) (The Welles Library Lectures, predavanje održano na University of California u Irvineu), Verso/NLB, London 1983, štampano u Londonu, 1983), str. 39 – 57.

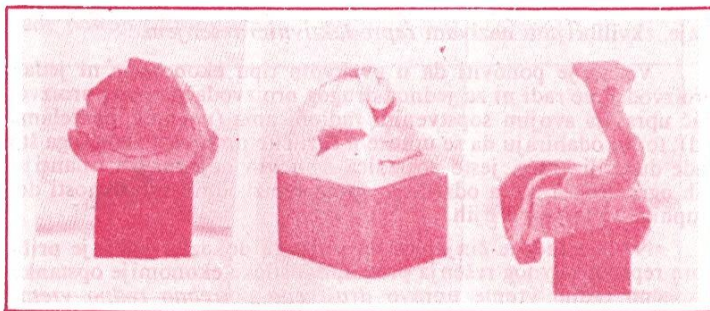
*** (on the strukturalist approach to the social history of Byzantium)

*** (Pauvrete économique et pauvrete sociale a Byzance, 4 – 7 siecles)

*** (Structure sociale, famille, chretiente a Byzance, IV – XI siecle)

*** (»problems of Slave Society: Some Reflections on the Debate«)

49. *CSAGW* str. 58 – 9, 91 – 4.

50. Videti CSAGW str. 80, i str. 551,b,30. U pogledu M. I. Finleyeve vedre opaske u njegovoj knjizi *Politika u antičkom svetu* (Politics in the Ancient World) (1983) str. 10,b,1, da sam u svojoj knjizi o klasnoj borbi »preokrenuo Aristotela u marksistu«, možda bi ovde trebalo da naglasim da je ono što sam učinio, bilo da suštinski pokažem do detalja, u kojim značajnim tačkama Aristotelov metod analize grčke politike blisko podseća na pristup koji je Marx prihvatio: videti CSAGW str. 69 – 80 (=II,iv).

51. Videti CSAGW str. 91. A u Finleyevoj pretposlednjoj knjizi, *Antičko ropstvo i savremena ideologija* (Ancient Slavery and Modern Ideology) (videti b,27 napred) smatram da se »eksploatacija« jedva uočava, posebno od strane 78, osim u izrazu »jedinica eksploatacije« (npr. str. 133, 135, 136, 137).

52. *Antičko ropstvo i savremena ideologija*, str. 82, ponovljeno u Finleyevim »Problemi robovlasničkog društva: neka razmišljanja o debati«***, u prvoj svesci novog italijanskog časopisa, *Opus I* (1982) str. 201 – 10, i str. 206. Ne mogu da prihvatim Finleyev zahtev, koji proizilazi iz njegovog poslednjeg rada, »da definicija može sa lakoćom biti prevedena na marksistički jezik«: takav »prevod« bi iziskivao velike konceptualne promene.

53. U svojoj najnovijoj knjizi, *Politika u antičkom svetu* (Politics in the Ancient World) (1983), koju sam video tek posle održavanja ovog predavanja, čini se da je Finley napustio svoju privrženost konceptima *statusa* (mada ipak, mislim, da to ne priznaje kao činjenicu) i da je počeo da razmišlja u kategorijama *klase*: videti brojne odlomke (od str. 2 – 3 nadalje) u toj knjizi, Indeks, sadrži negde oko 20 referenci pod »klasa« (str. 147) ali ni jednu pod »status« (ili »stalež«). Nažalost, propustio je da bude izričit oko toga šta podrazumeva pod »kalsom« i samo tvrdi da je »termin 'klasa' korišćen široko, kao što to uobičajeno činimo u svakodnevnom govoru« (str. 10). Ovo me podseća na jedan od razloga koje je naveo 1973. zato šrihvata status pre nego klasu za svoje prvenstveno oruđa analize, jer je to »poželjno široka reč« (uporedi moju primedbu u CSAGW, str. 92). Možemo se nadati da će slično prethodnom slučaju otkriti ograničenu korist upotrebljavanja još jednog nepreciznog koncepta, te da će osetiti da ga pravilno definiše.

54. Nisam nikada bio u stanju da pronađem odgovarajući savremeni opis ovog procesa, i zato sam se osećao obaveznim da ga u potpunosti opišem, u CSAGW str. 295 – 326, 518 – 37.

55. Videti CSAGW VIII, posebno, str. 474 – 503.

56. T. D. Barnes, u *Phoenix* 36 (1982) str. 363 – 6, i str. 366.

57. MECW V, str. 518 (uz 9) = MEW III, str. 7 i 535; i videti MECW V, str. 585, b,1.

58. Standardno nemačko izdanje predgovora iz 1859 za *Prilog kritici političke ekonomije* (A Contribution to the Critique of Political Economy), sada u MEGA² II,ii (1980), str. 103.

● Tekst je sa izvesnim skraćenjima (izostavljeni su neposredni biografski momenti koji su ispunjavali osnovnu funkciju i zahteve predavanja u spomen na Isaca Deutschera – posebno str. 94 – 5, a zatim selektivno) preveden iz časopisa *New Left Review* 146: 94 – 111. Naslov originala: *Class in Marx's Conception of History, Ancient and Modern*. Istovetni tekst je, takođe, objavljen u časopisu *Monthly Review*, vol. 36, 10. (March, 1958), str. 20 – 47.

eksploatacija, klasa i svojinski odnosi

džon e. remer

Među problemima, sa kojima je sučeljen savremeni marksistički teorijski rad, su i naredni: objašnjenje političkih i ekonomskih posledica razvoja savremenih socijalističkih društava i obezbeđivanje jasne koncepcije o uzrocima zbog kojih bi trebalo smatrati da su radnici eksploatisani u savremenom kapitalizmu. Da drugi problem nije trivijalan svedoči odsustvo komunikacije među marksistima i neoklasičarima ili naučnicima pluralističkog pravca društvene nauke o tome: dok marksisti naglašavaju da je određeni deo rada radnika »neplaćen« i da su usled toga radnici eksploatisani, nemarksisti odgovaraju primedbom da svi dobijaju od trgovine radnom snagom, i zato se pitaju, kako eksploatacija može biti prikladan opis ovog fenomena? Bezbrojne rasprave o marksističkoj teoriji vrednosti, najvećim delom, ne dosežu do korena stvari, jer ne postavljaju problem dovoljno temeljito da bi se raznomišljenici mogli neslagati na konstruktivan način. Što se tiče prvog problema (savremenog socijalizma), nije potrebno nikakvo obrazloženje da bi se potvrdila nedostatak marksističkog (ili bilo kog drugog) pristupa predmetu.

U ovoj raspravi predlažem opštu teoriju eksploatacije koja može, nadam se, da osvetli naš pristup ovim pitanjima. Teorija je opšta, u smislu da je marksistička koncepcija eksploatacije samo jedan njen poseban slučaj. Ostali posebni slučajevi su: feudalna eksploatacija, socijalistička eksploatacija, statusna eksploatacija, i ona koja bi se mogla nazvati neoklasičnom eksploatacijom (takav tip nejednakosti koji ekonomisti neoklasične škole smatraju eksploatacijskim). Uključivanje i marksističke i neoklasičke koncepcije eksploatacije u znatno opštiji okvir omogućava da se preciznim postupkom uporede suprotni etički principi koji leže u pozadini dve ideologije. Unošenjem socijalističke eksploatacije u isti opšti model, postiže se određeno razumevanje oblika nejednakosti i, možda, klasne formacije koja postoji u savremenom socijalizmu. Stoga ću izneti osnovne opravdanosti predloga opšte teorije.

Da bi se što tačnije shvatilo zašto sam odabrao da konstruišem opštu teoriju eksploatacije moram se ponovo vratiti problemu na koji je u svom istraživanju kapitalizma Marx naišao. Ekonomski problem, u ispitivanju kapitalizma za Marxa, bio je u tome da se objasni trajna akumulacija bogatstva jedne klase i trajno osiromašivanje druge, u ekonomskom sistemu obeleženom slobodnom razmenom. Posmatrajući feudalizam, sasvim je jasno gde je lokus eksproprijacije (ili aproprijacije) viška, jer veza podložništva kmeta gospodaru obavezuje kmeta na kuluk i obavljanje rada na gospodarevom posedu. Istaknimo ovaj glavni momenat nešto prikladnije; ne zbunjuje nas činjenica da gospodar postaje bogatiji radom kmeta, jer je institucija razmene rada prisilna, obeležena podložništvom. Očito je da se, isto odnosi na društva u kojima je bilo ropstvo institucija razmene rada. Institucionalna novina kapitalizma, uprkos svemu, bila je uspostavljanje neprislne razmene rada: najamni radnici dobrovoljno razmenjuju radnu snagu na tržištu rada. Moguće je da pregovaračka snaga dve strane ne bude jednaka, no ona ne otklanja činjenicu da je institucija neprinudna. Marxu je zagonetnu predstavljalo: kako objasniti sistematsku eksproprijaciju viška proizvoda (iznad kvantuma za životne potrebe radnika) jedne klase, jedne tržišne strane, kada institucija razmene rada nije prinudna? Da bi izašao iz ove neodumice Marx konstruiše svoje teorije vrednosti i eksploatacije. Svrha teorije vrednosti bila je istaći da razmena u kapitalizmu nisu prinudne već kompetitivne, ideja koja je zadobila oblik tvrdnje da se sve robe neizostavno razmenjuju »po svojim vrednostima«. (Prinudna razmena bi, suprotno, obuhvatala odnose u kojima je jedna strana prisiljena da razmenjuje svoj rad ispod njegove vrednosti.) Marx tvrdi da, iz ovih kompetitivnih razmena na tržištu rada (i drugde), proizlazi sistematska eksproprijacija viška vrednosti, što uslovljava teoriju eksploatacije. Detalje klasične teorije nema potrebe ponavljati.

Institucionalni krivac pojavljivanja marksističke eksploatacije je privatno vlasništvo sredstava proizvodnje, ili tačnije, koncentracija takve svojine u rukama malobrojne klase. Predviđano je da će socijalizacijom sredstava proizvodnje i njihovim stavljanjem pod kontrolu radničke klase kapitalistička eksploatacija nestati. Ovaj recept nije svojstven samo marksizmu već su ga zastupali mnogi socijalisti toga doba. Marx i Engels su mu pružili doprinos